

Socialinės struktūros tyrimo kryptys

ARVYDAS VIRGILIJUS MATULIONIS

Lietuvos socialinių tyrimų centras, Sociologijos institutas, Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: matulionis@ktl.mii.lt

Straipsnyje siekiama išskirti kai kuriuos teorinius ir metodologinius socialinės struktūros tyrimo klausimus, atsakymai į kuriuos, mano nuomone, padėtų adekvačiau nagrinėti šiuolaikinės visuomenės sandarą, išryškinti socialinių procesų bei reiškinių raidos tendencijas. Manau, taikomasis socialinės struktūros tyrimo aspektas šiuolaikinėje visuomenėje yra ypač svarbus, kad išryškintomis tendencijomis galima būtų efektyviau remtis formuojant socialinę politiką, mažinti socialinę atskirtį. Pirmiausiai pateikiu socialinės struktūros sampratos variantą. Toliau akcentuoju socialinio laiko ir aplinkos (vietos) reikšmę, kaip esmines bet kokie socialinio tyrimo apibrėžties dedamąsias. Po to išskiriu pagrindinius veiksnius, lemiančius dabarties visuomenių socialinės struktūros raidą. Visų pirma tai revoliuciniai proveržiai mokslo ir technikos srityje, kurie, kaip bebūtų paradoksalu, didina socialinę atskirtį pasaulyje. Galiausiai apibūdinau pagrindines socialinės struktūros tyrimo kryptis, išskirdamas socialinį institucinį, socialinį demografinį, teritorinį, užimtumo ir socialinį klasinį lygmenis.

Raktažodžiai: socialinė struktūra, socialinė atskirtis, socialinė diferenciacija, socialinė integracija, socialinis institutas, socialinė demografija, teritorija, regionas, socialinė klasė

XXI a. buvo sutiktas optimistiškai: kiekviena pradžia žadina naujas viltis ir tikėjimą ateitimi. Tai turėjo įtakos ir sociologinių tyrimų tematikai: socialinės diferenciacijos problemų nagrinėjimas užleido vietą socialinės integracijos analizei. Tačiau dabarties socialinių procesų ir reiškinių realijos vėl verčia koncentruoti dėmesį į socialinės struktūros tyrimus.

1. Iš pirmo žvilgsnio socialinės struktūros samprata yra akivaizdi, besiremianti abiejų sudedamųjų dalių – socialinis ir struktūra – prasmėmis, t. y. visuomeninis ir sandara. Taigi kartu sudėję abu terminus gauname – „socialinė struktūra – visuomenės sandara“. Tačiau toks lingvistinis apibūdinimas sociologams nėra pakankamas, nes tada socialinės struktūros „stogas“ galėtų talpinti visus visuomeninius santykius – ekonominius, kultūrinius, politinius ir t. t. Dėl to tokia samprata tampa nefunkcionaliai, išskaido dėmesį į skirtingo lygio, pobūdžio ir turinio reiškinius, procesus bei jų dedamąsias. J. Leonavičius „Sociologijos žodyne“ buvo pateikęs tokį apibrėžimą: „Socialinė struktūra, socialinės sistemos sandara, jos elementų ryšiai: tam tikrai visuomenei būdingas socialinių grupių išsidėstymas, jų santykiai, socialinių institutų funkcionavimo pobūdis, socialinės organizacijos ir socialinio veiksmo formos“ (1993: 225). Pieš dešimtmetį aš pateikiau savo struktūros apibrėžimą, „...suprantant visuomenės struktūrą kaip visuomenės suskirstymą į palyginti pastovius socialinius derinius, įgyjančius naujų savybių, palyginti su tomis, kurias turi juos (patikslinu, vietoj jas – juos, A. V. M.) sudarantys individai“ (Matulionis 2003: 117). Tačiau sparčiai kintantis pasaulis apskritai reikalauja sąvokų patikslinimo. Taigi neišvengiamai yra būtinas socialinės struktūros sąvokos *sufokusavimas*, leidžiantis ją padaryti funkcionaliai vartojamą, taikomą pagrindžiant socialinę politiką. Trumpame straipsnyje neturiu galimybių apžvelgti socialinės struktūros koncepcijų įvairovę,

tuo labiau kad visai neseniai pasirodė fundamentalios Algimanto Valantiejaus (2007) ir Zeno Norkaus (socialinės struktūros dalis parašyta kartu su Vaidu Morkevičiumi) studijos (2014: 397–508). Kiek anksčiau svarbios visuomenės struktūravimo studijos buvo atliktos M. Taljūnaitės ir jos tyrėjų kolektyvo (1999). Socialinę struktūrą esame nagrinėję ir mes (Matulionis 2005, 2005, 2010, 2013). Taigi, mano nuomone, **socialinė struktūra – tai visuomenės socialinių institutų, socialinė demografinė ir socialinė klasinė socialinių santykių sandara**. Kaip matome, akcentuojau tris pagrindines santykių ašis: institucinę, demografinę ir klasinę. Kiekviena ši dedamoji turi savąsias struktūrinės dalis: socialinius institutus ir (ar) socialines grupes, kurias sieja įvairialypė socialinių santykių visuma tiek jų pačių viduje, tiek tarp jų. Jei socialiniai institutai yra labiau ar mažiau formalizuoti, tai socialines grupes tiksliau būtų apibūdinti kategorijomis, t. y. sukonstruotais dariniais: vyrai / moterys, jaunimas / pensininkai, darbininkai / valstiečiai. Taigi susidaro galimybė labai konkrečiai tirti tiek institucijų, tiek socialinių grupių funkcionavimą bei raidą ir tuo pagrindu formuoti socialinę politiką. Šiuo rakursu kultūra, ekonomika, politika, kitos sritys gali būti traktuojamos kaip veiksniai, veikiantys visuomenės socialinių santykių sandarą, – socialinę struktūrą.

1.1. Gali kilti klausimas, kodėl į socialinės struktūros sąvoką įtraukiu ir socialinių institutų sandarą: ji tarsi kito lygio, kito turinio sąvoka? Tačiau noriu atkreipti dėmesį, kad socialinių institutų sandara labai glaudžiai susijusi tiek su socialiniu demografiniu, tiek su socialiniu klasiniu visuomenės aspektais. Visuomenės socialinių institutų – valdymo, ūkio, švietimo, mokslo, kultūros, sveikatos apsaugos, teisėtvarkos, krašto apsaugos, komunalinio ūkio ir t. t. – sandara detalizuojama tiek su juose dirbančiaisiais – vyrai / moterys, jaunimas / brandaus amžiaus žmonės, žemdirbiai / pramonininkai, specialistai / darbininkai, ir t. t., tiek su vartotojais – vaikai / pensininkai, neįgalieji / ligoniai, vyrai / moterys, miestiečiai / kaimiečiai ir t. t. Akivaizdu, kad socialinių institutų struktūrą lemia tiek šalies išsivystymo lygis – išsivysčiusios, besivystančios, neišsivysčiusios (trečiojo pasaulio) valstybės, tiek politinio valdymo formos – respublika / monarchija, demokratija / diktatūra ir pan. Kaip rodo daugelio sociologinių tyrimų duomenys, būtent nuo socialinių institutų veiklos, ypač valdymo institutų, efektyvumo priklauso socialinės atskirties laipsnis šalyje. Labai svarbus yra socialinių institutų veiklos suderinamumas, pavyzdžiui, švietimo sistemos / ūkio, mokslo / ūkio ir pan. Taigi, socialinių institutų struktūros analizė – svarbi socialinės struktūros dedamoji dalis.

1.2. Socialinės politikos formavimo požiūriu socialinė demografinė struktūra yra pagrindas. Pagrindiniai socialiniai demografiniai rodikliai – lytis, amžius, šeiminė padėtis, tautybė, išsimokslinimas, profesija, kvalifikacija, užimtumas, teritorinis pasiskirstymas, konfesinė priklausomybė – yra ypač svarbūs nustatant bendrą šalies socialinės struktūros vaizdą, jos potencialą, raidos perspektyvas, galimas socialines įtampas, socialinės atskirties mažinimo galimybes. Noriu pabrėžti, kad šis socialinės struktūros lygmuo yra socialinis konstruktas, t. y. visos socialinės grupės yra mūsų visuomenės diferencijavimo rezultatas: juk nėra atskirų vyrų ar moterų, jaunimo ar pensininkų, mokytojų ar gydytojų ir pan. grupių, tokių kaip atskira šeima, moksleivių klasė, „Lietuvos ryto“ krepšinio komanda ar Lietuvos socialinių tyrimų centro kolektyvas. Bet, žinoma, toks agregavimas yra būtinas, sudarantis galimybes konkrečiai tyrinėti septynių milijardų „pasaulių“ – žemės gyventojų gyvenimą, jų problemas ir socialinę atskirtį.

1.3. Neretai socialinė struktūra yra tapatinama su socialine klase struktūra. Ši sąvoka yra bene labiausiai ideologizuota nukrypstant į kraštutinumus: vieni priskiria ją marksizmui, kiti teigia, kad ja siekiama pridengti dominuojančią kapitalistinę visuomenės socialinę atskirtį. Žinoma, klasės sąvoką į mokslinę apyvartą įvedė Karlas Marksas (Karl Marx) ir Friedrichas Engelsas (Friedrich Engels), siekdami paaiškinti socialinės atskirties kilmę dviejų

klasių išnaudotojų / išnaudojamųjų priešprieša: vergvaldžių / vergų, feodalų / baudžiauninkų, kapitalistų / proletariato (2009, 2011). Priešpriešos ir išnaudojimo esmė – privatinė gamybos priemonių nuosavybė ir pridėtinės vertės pasisavinimas. Klasikinė dichotominė schema: turintieji gamybos priemones ir dėl to gaunantys pelną; neturintys gamybos priemonių ir parduodantys savo darbo jėgą, kad išgyventų. Marksizmo priešininkai būtent ir kritikavo šį skirstymą dėl jo supaprastinto dichotominiškumo. Dar Maksas Vėberis (Max Weber), pripažindamas ekonominio pagrindo svarbą, siūlė klases, statuso grupės ir partijos modelį, adekvačiau atspindintį socialinę struktūrą ir klasinius interesus (1997). Marksistai teigė, kad siekiant užtušuoti kapitalistinės visuomenės išnaudotojišką pobūdį ir visuomenės poliarizaciją dirbtinai peršama vidurinėsios klasės koncepcija.

Nežiūrint tokio socialinės klasinės struktūros sąvokos ideologizavimo ji išlieka viena iš kertinių sociologijos sąvokų, žinoma, jau kitu, atitinkančiu šiuolaikinės visuomenės realijas, turiniu. Dėl jau minėtų priežasčių nesigilinsiu į įvairių teorinių priegų pristatymą, pateikdamas savo požiūrį. Mano nuomone, dabarties socialinės klasinės struktūros pobūdžiui atskleisti nebetikslinga operuoti tokiomis sąvokomis kaip kapitalistai, buržuazija, darbininkai ir pan., nes šiuolaikinėje visuomenėje tai labai diferencijuotos kategorijos, su ryškiai besiskiriančiais sluoksniais kiekvienos viduje. Pavyzdžiui, aukštos kvalifikacijos darbininkas užima visiškai kitą socialinį statusą, pasižymi visai kitu gyvenimo būdu negu nekvalifikuotas juodadarbis prekybos centre. Žinoma, tai nereiškia, kad kviečiu visai atsakyti minėtų sąvokų, jos neišvengiamos nagrinėjant visuomenę istoriniu aspektu, be to, analizuojant šių didelių socialinių grupių diferenciaciją, pavyzdžiui, darbininkijos. Tačiau tiriant socialinės atskirties problemą taikomąja prasme pranašesnė iš principo kita socialinės klasės samprata, besiremianti vertinamuoju skirstymu į klases. Mano nuomone, labiausiai tinka visuomenės struktūros skirstymas į aukščiausiąją, aukštesniąją, viduriniąją, žemesniąją ir žemiausiąją klases. Tiesa, siūlomi ir išsamesni modeliai išskiriant dvylika klasių, dar smulkiau pateikiant įvairius lygius. Manau, detalizavimą tikslingiau atlikti sluoksniojant (stratifikuojant) klases, o diferencijavimui užtenka labiau apibendrinančio padalinimo. Ypač tai tinka posocialistinėms, besivystančioms ir „trečiojo pasaulio“ šalims, kuriose socialinė klasinė struktūra yra formavimosi stadijoje dėl vykstančių visos visuomenės struktūrinių ir sisteminių pokyčių. Antra vertus, esu kategoriškai prieš kai kurių ekonomistų taikomą visuomenės skirstymą tik pagal ekonominius rodiklius. Tai iš esmės iškreipia socialinės diferenciacijos ir integracijos vaizdą, nes neįvertinamas žmogaus socialinis, kultūrinis, simbolinis ir žmogiškasis potencialas. Kaip matote, sąmoningai nenaudoju Pjero Burdje (Pierre Bourdieu) socialinio, kultūrinio, simbolinio kapitalo sąvokų, nes, esu įsitikinęs, pats „kapitalo terminas“ yra „suekonomiškėjęs“ (2005). Nors, aišku, P. Burdje teorinės įžvalgos konceptualiai yra labai svarbios šiuolaikinei socialinės struktūros sampratai.

Mano nuomone, turint galvoje taikomąjį sociologijos pobūdį yra perspektyviausios dvi socialinės klasinės struktūros priegios.

Viena, jau minėta, remiasi socialinės struktūros vertinimu, bet ne pagal vieną – ekonominę, bet keletą svarbių požymių: 1) galios (valdžia, statusas, prestižas, legalumas / nelegalumas); 2) atlygio (uždarbis /atlyginimas, pensija, renta, pašalpa, neturi uždarbio/, turtas /indėliai, akcijos, vertybiniai popieriai, santaupos, žemė, namai, daiktai ir t. t./); 3) užsiėmimo (profesija, dirba / nedirba, vaikai, neįgalūs, pensininkai, namų šeimininkės, besimokantys /moksleiviai, studentai/, laikinai nedirbantys /motinystės atostogos, ligoniai ir t. t./, bedarbiai /ilgai nedirbantys/, kaliniai, banditai, marginalai /benamiai, elgetos ir pan./); 4) demografijos (lytis, amžius, išsimokslinimas, šeiminių padėtis, šeimos sudėtis, gyvenamoji vieta, tautybė); 5) aktyvumo (lavinimasis /kursų ir pan. lankymas/, politinis aktyvumas /partijos narys, rėmėjas, rinkėjas ir pan./,

kultūrinis aktyvumas /meno saviveikla, klubinė veikla ir pan./), sportavimas, pažintinis aktyvumas /turizmas, kelionės/, religinis aktyvumas /religinės bendruomenės narys ir pan./, buitinis aktyvumas /darbas sode, meistravimas, grybavimas ir pan./, sveikatingumas /mankšta/, žalingi įpročiai /alkoholis, rūkymas, narkotikai/, kitoks laisvalaikis /skaitymas, teatrų, kinų, muziejų ir pan. lankymas, šokiai, pasyvus poilsis/), 6) gyvenamosios aplinkos (būstas, draugai). Tai leistų visapusiškai atspindėti žmogaus socialinį, ekonominį, kultūrinį, simbolinį ir apskritai žmogiškąjį potencialą. Žinoma, iškyla klausimas, kaip suintegruoti šiuos labai skirtingo lygio, pobūdžio ir turinio rodiklius, kaip pasverti jų reikšmingumo laipsnį, kad nebūtų mozaikos ir iškreipimų? Bet tai jau metodologinio pobūdžio klausimas, kurį neabejotinai būtina atsakingai spręsti.

Kita prieiga: savęs tapatinimas su atitinkama klase, savęs priskyrimas aukščiausiai, aukštesniajai, viduriniajai, žemesniajai ar žemiausiai klasei (Matulionis 2013). Esu sulaukęs kritikos, kad toks subjektyvus požiūris yra nepriimtinas, nes neatspindi tikrojo socialinės diferenciacijos vaizdo. Kaip atsaką į šį pastebėjimą klausiu: „O kas yra tikrasis socialinės klasinės struktūros vaizdas? Ar mokslininkų sukurtas modelis taip pat nėra vertinamas? Pastarasis irgi gali neatspindėti realiai esančios socialinių santykių struktūros visuomenėje, jei nepakankamai įvertinsim ar, atvirkščiai, pervertinsim (kaip daro kai kurie ekonomistai) vieną ar kitą diferencijuojantį ar integruojantį požymį bei rodiklį, net ir atskirą indikatorių. Savęs prisiskyrimo kuriai nors socialinei klasei prieiga gali būti svarbus pagrindas vertinant visuomenės gyventojų potencialą, apskritai šalies perspektyvas. Jei žmonės dažniau priskiria save bent viduriniajai klasei, tai perspektyvos optimistinės. Ir, atvirkščiai, jei, pavyzdžiui, dauguma kaimo ar mažų miestelių gyventojų laiko save žemesnės ar žemiausios klasės atstovais, tai aišku, kad reikia keisti socialinę politiką, nes valstybėje gali kilti krizinė situacija. Žinoma, galimi ir aiškiai neadekvatūs savęs vertinimai (pvz., nestabilios psichikos žmonių), bet, kaip rodo mano kaip tyrėjo ilgametė praktika, tokie atvejai tėra vienetiniai ir neiškreipia bendro vaizdo. Taigi taikomuojų požiūriu tokia prieiga taip pat yra svarbi.

2. Kuo toliau, tuo labiau prieinu prie išvados, kad prieš bet kurį socialinį, o tuo labiau sociologinį tyrimą būtina aiškiai apibūdinti tyrimo socialinį laiką ir aplinką (vietą). Dabartiniame žmonijos raidos etape tiek socialinis laikas, tiek aplinka (vieta) savo pobūdžiu esminiai skiriasi nuo šių dedamųjų ankstesnėse epochose. Socialiniam laikui šiuolaikiniame pasaulyje yra būdingas ekstremalaus pobūdžio dinamiškumas. Jis prisodrintas daugybės įvykių, sudėtingų socialinių reiškinių ir sparčiai vykstančių socialinių procesų. Aplinka yra paženklinta dviem poliariais ženklais: globalumu ir vietiniškumu. *Ant pliko bušmeno kaklo kaba radijo aparatas, kuris transliuoja repą iš Nju-Jorko, o aš Vilniuje su malonumu geriu etiopišką kavą, lygindamas jos skonį su kolumbietiška.* Akivaizdu, kad ir šiuolaikiniame pasaulyje lokalsios vietos ir aplinkos iš esmės skiriasi viena nuo kitos, antra vertus, jos neišvengiamai paženklintos globalumo spaudais. Vieta – tai nėra vien teritorinis indikatorius, bet visų pirma ir socialinių santykių visuma. Taigi ir konkrečios socialinės struktūros, kurios, pabrėžiu, yra socialinių santykių visumos, neišvengiamai paženklintos tiek globališkumo, tiek vietiniškumo ypatumais. Derinyje su socialinio laiko pobūdžiu aplinka (vieta) yra būtinas socialinio tyrimo pagrindas. Ypač tai svarbu turėti galvoje atliekant palyginamuosius sociologinius tyrimus. Pavyzdžiui, prieš keletą metų dalyvavau Europos Sąjungos 7-ajame bendrosios programos projekte ENRI-East „Paribio žmonės“, kuris vyko vienuolikoje šalių, tarp jų ir Lietuvoje, Baltarusijoje bei Rusijos Federacijoje (Kaliningrado srityje). Kaip matome, nors esame kaimynai, tačiau aplinka – socialiniai santykiai – šalyse iš esmės skiriasi. Tyrime dalyvavo ir Ukraina. Tai miniu todėl, kad vos po kelerių metų situacija šiame regione kardinaliai pasikeitė: Rusijai okupavus Krymą ir tiesiogiai išprovokavus karą, didelėje Ukrainos dalyje pasikeitė

ties socialinių santykių pobūdis, tiek to regiono socialinė struktūra. Rusijos Federacija jau organizuoja gyventojų surašymą Kryme, keli tūkstančiai žmonių žuvo, o vos ne milijonas pabėgėlių ieško prieglobsčio tiek Rusijoje, tiek kitose Ukrainos dalyse. Dabar atliekant tyrimą (kai kuriose vietose tai būtų sunkiai įmanoma) išryškėtų visai kitos respondentų nuostatos ir vertinimai. Taigi noriu dar kartą akcentuoti, kad prieš bet kurią socialinį tyrimą būtina tiksliai įvardyti esamą socialinį laiką ir aplinką (vietą), nes net iš pirmo žvilgsnio neįžymūs gretimos aplinkos skirtumai (pvz., tarp Lietuvos ir Latvijos), gali ženklinti gana ryškius socialinės struktūros skirtumus (pvz., Lietuvos ir Latvijos tautinės sudėties – tautinių mažumų skaičių).

3. Kokie socialiniai veiksniai lemia visuomenės socialinės struktūros pokyčius? Kai kurie jų yra gana akivaizdūs, kiti rečiau išskiriami nagrinėjant socialinę struktūrą. Be to, noriu pažymėti, kad trumpame straipsnyje nėra galimybių bent kiek išsamiau juos apžvelgti, todėl dėmesį koncentruosiu į, mano nuomone, pagrindinius, ypač lemiančius socialinės struktūros raidą šiuolaikiniame pasaulyje.

3.1. Pradėsiu nuo šiuolaikinės visuomenės pobūdžio įvardijimo. Niekas neginčija, kad gyvename vartotojiškoje visuomenėje, kurios pagrindinis devizas – pirk ir vartok. Daugelyje pasaulio regionų buvusios gamyklos rekonstruotos į prekybos paviljonus, servisus, poilsio zonas ir gyvenamuosius namus. Gamyba buvo išstumta į trečiojo pasaulio šalis, kur yra pigi darbo jėga. Pelnas gaunamas žymiai mažesne kaina išnaudojant milijonus mažai kvalifikuotų ar nekvalifikuotų darbininkų. Tačiau stulbinantys pasiekimai mokslo ir technikos srityse (anksčiau tai buvo įvardijama mokslinės-techninės revoliucijos sąvoka) iš esmės keičia gamybos pobūdį: nebereikia dirbančiųjų masės, reikia kvalifikuotų specialistų, galinčių efektyviai ir kūrybiškai dirbti su naujomis informacinėmis sistemomis, technologijomis, iš principo kitomis techninėmis priemonėmis, medžiagomis. Esminiai pokyčiai vyksta ir žemės ūkyje, tobulėja ne tik naudojama technika, bet ir darbo organizavimas, tiesiogiai taikomi mokslo pasiekimai. Vis didesnis pelnas pasiekiamas proto, o ne fizinėmis pastangomis. Rezultatą garantuoja ne dirbančiųjų kiekybė, bet kokybė. Tai neišvengiamai veda į struktūrinius pokyčius: vis didėja „nereikalingų“ žmonių skaičius, t. y. tų, kuriems vis labiau trūksta „juodo“ darbo vietų. Kapitalistas gauna žymiai didesnę pelną investuodamas į specialistą, o ne taupydamas mokant menkus atlyginimus mažai kvalifikuotam ar nekvalifikuotam darbininkui. Gamyba sugrįžta į ten, iš kur buvo išstumta, tačiau visai kitu, daug aukštesniu kokybiniu pagrindu. Taigi pirmasis veiksnys – revoliuciniai mokslo ir technikos pasiekimai, kurie, kaip paradoksaliai beskampėtų, didina socialinę atskirtį pasaulyje.

3.2. Šiuolaikiniame pasaulyje vartotojiškas visuomenių pobūdis išlieka, tačiau dėl vis didėjančios socialinės atskirties vartojimo galimybės vis labiau diferencijuojasi. Kad išlaikytų kuo daugiau vartotojų, brukama gyvenimo skolon strategija. Tai neišvengiamai veda į permanentines ekonomines ir socialines krizes. Tokioje situacijoje socialinės gerovės valstybės idėja žlugdoma iš esmės. Krizės metu sprogdinami dirbtinai išpūsti „burbulai“, pavyzdžiui, nuosavo būsto bumas, kai kreditą paėmęs žmogus nesugeba laiku sumokėti, netenka to būsto ir atsiduria ant skurdo ribos. Nepagrįstai vos ne visiems kreditus teikę bankai sąmoningai varomi į bankrotą. Didžiuliai nuostoliai perkeliama ant valstybės pečių, o ši, savo ruožtu, permeta juos gyventojams. Krizės sukėlėjai išgrynina padengtus konkrečiomis vertybėmis pinigus, o nuostoliai atitenka valstybei ir jos gyventojams. Kad išgyventų, valstybė skolinasi pinigus didelėmis palūkanomis, dar labiau apsunkindama savo raidos perspektyvas. Taigi socialinė atskirtis pasaulyje vis labiau gilėja, o valstybės galimybės ją mažinti vis labiau senka. Ypač problemiška tampa mažų šalių situacija, o taip pat posocialistinių šalių, vis dar gyvenančių vadinamojo „laukinio“ kapitalizmo sąlygomis. Šiose šalyse formuojasi ekonominis, finansinis elitas, vis labiau persipinąs su politiniu elitu, kuris per trumpą laiką siekia pasinaudoti šalies

„tranzitive“ situacija – sudaryti palankius sau struktūrinius ir sisteminius ūkio pokyčius, kad gautų maksimalų pelną. Taigi kitas veiksnys – permanentinių ekonominių ir socialinių krizių sukėlimas, kurios sunkina valstybių padėtį, skatina migraciją ir didina socialinę atskirtį.

3.3. Kad išsilaikytų aštrioje konkurencinėje kovoje dėl rinkų, dėl įtakos zonų pasaulyje, stiprėja valstybinių darinių reikšmė. Ryškiausias pavyzdys – Europos Sąjungos susidarymas kaip atsvaras JAV vaidmeniui pasaulyje. Tačiau ekonominių tikslų dominavimas nustelbiant kultūrinių procesų svarbą veda į vis didesnę ES centralizaciją. Šalių konfederacijos principas vis labiau iškreipiamas į federacinį. Nors pagal galios struktūravimo požymį Europos Sąjungoje tebedominuoja didžiosios šalys (visų pirma Vokietija ir Prancūzija). Naujosios ES šalys, buvusios socialistinės stovyklos valstybės, vaidina antraeilius vaidmenis. Socialinė atskirtis tarp šalių ir pačiose šalyse mažėja menkai, o neretai dar labiau gilėja. Taigi dar vienas veiksnys – valstybinių unių kūrimasis, kurios vis dėlto menkai mažina gyventojų socialinės padėties skirtumus tiek pačiose šalyse, tiek tarp šalių.

3.4. Svarbiausio XX a. pabaigos pasaulinio įvykio – Sovietų Sąjungos ir vadinamosios socializmo stovyklos žlugimo – pasekmės dar ryškios. Nors jau pasikeitė viena karta, tačiau tų šalių didelės gyventojų dalies mentalitetas vis dar paženklintas žlugusios komunizmo idėjos spaudu. Tai sudaro prielaidas norams siekti vėl perdalinti pasaulį, o savo tikslus įgyvendinti su ginklais. Taip, pavyzdžiui, susiformavo revanšistinė „putinizmo“ kryptis. Kruvinai susidorojus su vidinėmis problemomis (karai Čėčėnijoje), Rusijos Federacija atplėšė Ukrainos dalį – Krymą, toliau tęsdama nepaskelbtą nekonvencinį karą su Ukraina, faktiškai atplėšusi dar ženklų kaimyninės šalies dalį ir ten suformuodama vadinamąsias Donecko ir Luhansko liaudies respublikas. Kartojama dalies Gruzijos teritorijos aneksavimo patirtis, sudarant vadinamąsias Šiaurės Osetijos ir Abchazijos respublikas. Taigi Vladimiro Putino valdoma Rusija vėl siekia tapti viena iš pasaulio galybių kaip buvo Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Amerikos Valstijų priešpriešos laikais. Tiesa, jai tenka šlietis prie vienos iš labiausiai dominuojančių valstybių – Kinijos Liaudies Respublikos. Šių socialinių procesų ir reiškinių įtaka socialinei struktūrai yra neabejotina.

3.5. Nestabilumą pasaulyje, siekį perdalinti teritorijas ir įtakos zonas didina ekstremistinės pakraipos islamistinės nuostatos. Dėl ekonominių, politinių, kultūrinių interesų vis labiau išryškėja pasaulio perdalijimo dedamoji. Deja, tai vis labiau sprendžiama jėga panaudojant teroristinės kovos metodus. Nėra nė dienos, kad pasaulyje kur nors nevyktų kariniai veiksmai, nežūtų žmonės, saugesnės vietos neieškotų minios pabėgėlių. Taigi daugelio pasaulio šalių socialinė struktūra nėra stabili, o socialinės atskirties laipsnis yra aukščiausias.

4. Remdamasis išdėstytais teoriniais pastebėjimais, pateikiu keletą metodologinio pobūdžio socialinės struktūros tyrimo įžvalgų.

4.1. Nagrinėjant socialinių institutų struktūros klausimus skirčiau daugiau dėmesio jų veiklos, siekiant tam tikro tikslo, suderinamumo tematikai. Deja, daugumoje šalių, ypač post-socialistinėse, pasireiškia socialinių institutų konkurencija. Dominuoja kasdienybės problemų sprendimas užmirštant strateginius tikslus. Valstybės neturi pagrįstų savo raidos modelių. Jei popieriuje jie ir yra, tai paženklinti žinybiškumo ženklu. Be to, suderinamumo problema ypač aštri yra ir šalių sąjungose, pavyzdžiui, Europos Sąjungoje, kur derinimas būtinas tiek šalių viduje, tiek jų išorėje.

4.2.1. Tiriant socialinę demografinę struktūrą dėmesį koncentruočiau į sociologinio tyrimo rodiklių suderinamumą su statistiniais paskirstymais. Tai leidžia ženkliai praplėsti duomenų bazę tiek apimtimi, tiek laiko rėmais. Tuo pasinaudojau tirdamas jaunimo įsitraukimą į visuomenės socialinę struktūrą (1983). Perspektyvios yra profesinės ir šakinės analizės kryptys, leidžiančios lyginti statistinius duomenis ilgu istoriniu periodu. Tokią priegą vykusiai panaudojo

Z. Norkus ir V. Morkevičius (2014). Išskiriant profesiją ar šaką kaip pagrindines analizės kryptis, jas koreliuojant su kitais socialiniais demografiniais rodikliais, galima nustatyti svarbius skirtumus, atspindinčius socialinės atskirties ypatumus tiek pačių profesijų ar šakų viduje, tiek tarp profesijų ar šakų.

4.2.2. Tiriant socialinę demografinę struktūrą ypač svarbu turėti galvoje jos raidos dinamiskumą. Tai rimti iššūkiai tyrėjams. Net visuotiniai šalies gyventojų surašymai nevisiškai atspindi esamą struktūrą visų pirma dėl migracinių srautų. Neįmanoma bent kiek tiksliau nustatyti žmonių skaičiaus ir jų pasiskirstymo, pavyzdžiui, karo apimtose ir jų kaimyninėse šalyse, tarkime, Ukrainoje, Sirijoje, Irake. Kiekvieną dieną žūsta žmonės, įtraukiamos naujos karinės pajėgos, juda pabėgėlių srautai. Jūra Italiją bando pasiekti tūkstančiai prieglobsčio prašytojų iš Afrikos. Per spygliuotas vielas iš Meksikos į JAV braunasi nelegalūs migrantai.

4.3. Kaip jau minėjau, mano nuomone, taikomąja – socialinės politikos pagrindimo – socialinės klasinės struktūros perspektyviausia kryptimi yra vertinamosios priegigos, t. y. kai agreguotų rodiklių modeliais suskirstom visuomenę į aukščiausiąją, aukštesniąją, viduriniąją, žemesniąją ir žemiausiąją klases, tiek patys apklausiamieji identifikuoja save kaip išskirtų minėtų klasių atstovus. Kurių priegigą tikslinga naudoti, priklauso nuo užsakymo pobūdžio. Jei norima labiau atspindėti gyventojų aktyvumą, labiau remčiasi savęs tapatinimusi su atitinkama klase, o analizuojant gautus prisiskyrimus – jų koreliacijomis su mano minėtais rodikliais.

APIBENDRINIMAS

Šiuolaikinėje visuomenėje yra ypač svarbus taikomasis socialinės struktūros tyrimo aspektas, kuris būtų naudingas formuojant socialinę politiką, mažinančią socialinę atskirtį. Socialinę struktūrą apibūdinu kaip visuomenės socialinių santykių, socialinių institutų, socialinę demografinę ir socialinę klasinę sandarą. Mano nuomone, yra perspektyviausios dvi socialinės klasinės struktūros priegigos. Visų pirma socialinės struktūros vertinimas ne pagal vieną – ekonominę, bet keletą svarbių požymių blokų: 1) galios, 2) atlygio, 3) užsiėmimo, 4) demografijos, 5) aktyvumo ir 6) gyvenamosios aplinkos. Tai leistų visapusiškai atspindėti žmogaus socialinį, ekonominį, kultūrinį, simbolinį ir apskritai žmogiškąjį potencialą. Kita priegiga – savęs tapatinimas su atitinkama klase, savęs priskyrimas aukščiausiajai, aukštesniajai, viduriniajai, žemesniajai ar žemiausiajai klasei.

Straipsnyje išryškiniu keletą svarbių socialinės struktūros formavimosi veiksnių. Stulbinančios pasiekimai mokslo ir technikos srityse iš esmės keičia gamybos pobūdį: nebereikia dirbančiųjų masės, reikia kvalifikuotų specialistų, galinčių efektyviai ir kūrybiškai dirbti su naujomis informacinėmis sistemomis, technologijomis, kitomis techninėmis priemonėmis, medžiagomis. Šiuolaikiniame pasaulyje vartotojiškas visuomenių pobūdis išlieka, tačiau dėl vis didėjančios socialinės atskirties vartojimo galimybės vis labiau diferencijuojasi. Kad išlaikytų kuo daugiau vartotojų, brukama gyvenimo skolon strategija. Tai neišvengiamai veda į permanentines ekonomines ir socialines krizes. Didžiuliai nuostoliai perkeliama ant valstybės pečių, o ši, savo ruožtu, permeta juos gyventojams. Taigi socialinė atskirtis pasaulyje vis labiau gilėja, o valstybės galimybės ją mažinti vis labiau silpnėja. Konkurencinėje kovoje dėl rinkų, dėl įtakos zonų pasaulyje stiprėja valstybinių darinių reikšmė. Ryškiausias pavyzdys yra Europos Sąjungos susidarymas. Tik tokios sąjungos menkai mažina gyventojų socialinės padėties skirtumus tiek pačiose šalyse, tiek tarp šalių. Stebimas siekis perdalinti teritorijas ir įtakos zonas. Neretai tai daroma ginklo pagalba. V. Putino inspiruotas karas Ukrainoje, vadinamosios Islamo Respublikos karas Sirijoje ir Irake, pasaulinis terorizmas iš esmės keičia šalių socialinę struktūrą: žūva tūkstančiai žmonių, didėja pabėgėlių srautai, ribojama ar nutraukiama socialinių institutų veikla.

Pateikiu keletą metodologinių socialinės struktūros tyrimo įžvalgų. Nagrinėjant socialinių institutų struktūros klausimus skirčiau daugiau dėmesio jų veiklos suderinamumo tematikai. Tiriant socialinę demografinę struktūrą dėmesį koncentruočiau į sociologinio tyrimo rodiklių suderinamumą su statistiniais paskirstymais. Be to, ypač svarbu turėti galvoje struktūros pokyčių dinamiškumą, keliantį rimtų iššūkių tyrėjams. Jei norima labiau atspindėti gyventojų aktyvumą, remčiausi savęs tapatinimusi su atitinkama klase.

Gauta 2014 10 03

Priimta 2014 10 27

Literatūra

1. Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Leonavičius J. 1993. *Sociologijos žodynas*. Vilnius: Akademija.
3. *Lietuvos socialinė struktūra*, red. A. V. Matulionis. 2005. Vilnius: Firidas.
4. Marx, K. 2009, 2011. *Kapitalas*. T. I, II. Vilnius: Humanitas.
5. Matulionis, A. V. 2003. *Sociologija*. Vilnius: Homo liber.
6. Matulionis, A. V. 2005. „Lietuvos visuomenės struktūravimasis“, *Filosofija. Sociologija* 4: 44–52.
7. Matulionis, A. V. 2010. „Visuomenės socialinio stratifikavimosi samprata“, Matulionis, A. V.; Maniukaitė, G.; Trinkūnienė, I.; Krukauskienė E.; Liutikas, D. *Lietuvos studentijos socialinio portreto bruožai*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
8. Norkus, Z. 2014. *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai. Kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Aukso žuvis.
9. *Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas*, red. Taljūnaitė M. 1999. Vilnius: Filosofijos ir sociologijos institutas.
10. Valantiejus, A. 2007. *Socialinė struktūra: nuo makro prie mikro modelių*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
11. Weber, M. 1997. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai.
12. Матуленис, А. 1883. *Включение молодежи в социальную структуру*. Вильнюс: Минтис.

ARVYDAS VIRGILIJUS MATULIONIS

Research directions of the social structure

Summary

The article raises some theoretical and methodological research questions of the social structure. Answers to these questions, in my opinion, could contribute to adequate analysis of the standards of contemporary society and would highlight the importance of the trends of the development of social processes and events. In my opinion, the aspect of the applied social structure research in contemporary society is particularly important since these highlighted trends could be an effective instrument (measure) for developing the social policy and reducing social exclusion. In this article, firstly, I present the version of the conception of social structure. Secondly, I emphasize the significance of the social time and environment (location) as the essential components of the definition of any social research. Further, I distinguish the main factors, which determine the development of social structure of the contemporary societies. First of all, these factors are the revolutionary brake through in the sphere of science and technology, which paradoxically increase social exclusion in the world. Finally, I characterize the main trends of the research of social structure, allotting the social institutional, social demographic, territorial, employment and social class levels.

Key words: social structure, social exclusion, social differentiation, social integration, social institute, social demography, territory, region, social class